

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Юрії Косач

ВОЛОДАРКА ПОНТИДИ

Харків
«ФОЛІО»
2024

Частина перша

ДАМА З АЗОВА

Серце завжди обдурює розум.

*Ларошфуко*¹, «Максими», 1678

Запевняю вас, що світ не є такий приємний,
як ми собі його уявляємо.

*Шодерло де Лакло*²,
«Небезпечні зв'язки», 1782

На орлі з Ганімедом лечу я стрімкому,
Від землі відірвавшись, полинувши з дому...

*Іван Орновський*³,
«Муза роксолянська», 1793

У рідній Бакланівщині⁴, над нашою срібною Єсманню⁵, я виростав доброю та невередливою дитиною. Сусіди, друзі моїх милих батьків — споконвіку хоробрих воїнів та чесних плугатарів, пестили, бувало, мої

¹ *Ларошфуко Франсуа де* (1613–1680) — французький письменник-мораліст, філософ. Автор, зокрема, збірника афоризмів «Міркування, або Моральні сентенції та максими» (1664).

² *Лакло П'єр Амбруаз Франсуа Шодерло де* (1741–1803) — французький письменник, капітан інженерних військ, згодом (за влади Наполеона) — бригадний генерал. Його роман «Небезпечні зв'язки» (1782) присвячено любовним інтригам і пригодам французької аристократії напередодні Великої французької революції.

³ *Орновський Іван* (нар. близ. 1651 — пом. після 1705) — український поет. «Муза роксолянська» (1688) — один із найраніших панегіриків гетьманові І. Мазепі.

⁴ Можливо, мова про село Баклань (тепер — Почепського району Брянської області Росії), проте це село лежить на правому березі річки Судості, а не Єсмані. Можливо також, що йдеться про невеличкий хутір на Стародубщині.

⁵ *Єсмань* (*Есмань*) — в Україні є дві річки з такою назвою: одна протікає у межах сучасного Глухівського, Шосткинського та Кролевецького районів Сумської області (ліва притока Десни), а друга — у межах Глухівського та Путивльського районів Сумської області (права притока річки Клевені, басейн Дніпра).

русяві кучері та говорили, що як не призведуть мене до лиха жінки, то переді мною — праве та безхмарне життя.

Провидці не помилялися, проте не жінки призвели мене до загибелі, а жінка. Це таки-так, бо якраз із-за неї одної запропастилося моє життя, не кажучи про найнісенітнішу історію, в яку я вплутався з моєї химерної, а то й, либонь, безглуздої голови.

Я, Юрій Рославець, походжу із старовинного козацького роду¹, що здавен-давна осів на Стародубівщині², в цій погожій стороні, щедро вмаяній борами й гаями та духмяно-квітчастими луками. Прадіди мої та й діди втішалися кебетою і доброю славою. От хоча б двоє із них, панцирні товариші³, разом зі славетним Богданом-Зіновієм Хмельницьким підіймали стяги всенародної війни, вславлялись лицарським ділом під Жовтими Водами й Корсунем, під Жванцем⁴ та Охматовом⁵ і, либонь,

¹ *Рославиці* — давній дворянський рід, внесений у родословну книгу Чернігівської губернії. Відомий *Петро Рославець*, який був наказним, а згодом — дійсним полковником стародубським у 1659–1676 рр. (засланий за наказом царя до Сибіру), *Авдей Рославець* — наказний полковник стародубський у 1661 р., бунчуковий товариш *Йосип Рославець* (1725–1798), який у першому шлюбі був одружений із донькою генерального хорунжого Ганною Ханенко, та ін.

² *Стародуб* — повітове містечко в Чернігівській губернії (тепер — місто Брянської області Росії), відоме з XI ст. У 1654 р. стало адміністративним центром Стародубського полку в складі Гетьманщини. У 1663, 1668–1676 рр. полковником цього полку був Петро Рославець. Зі Стародубщиною пов'язана і родина Косачів (Юрій Косач згадав представників роду в статті «Стародубські Косачі», надрукованій у 1943 році в часопису «Наші дні»).

³ Імовірно, йдеться про шляхтичів, що служили у панцирній корогві — підрозділі польсько-литовської армії XVI–XVII ст. чи козацького війська. Корогву формували на основі середньовічного принципу «товариського почту», коли товариші (тобто колеги командира) мали привести із собою декількох озброєних слуг (почет). Однією з ознак належності до панцирних товаришів був оздоблений самоцвітами та перлами сагайдак.

⁴ *Жванець* — село в Україні (тепер — Кам'янець-Подільського району Хмельницької області), де у вересні 1653 р. під час національно-визвольної війни 1648–1657 рр. українське військо на чолі з Б. Хмельницьким оточило польські війська під командуванням короля Яна II Казимира. До військ Б. Хмельницького приєдналися і татарські загони під керівництвом хана Іслам-Гірея III.

⁵ *Під Охматовом* (тепер це село Жашківського району Черкаської області) у січні 1655 р. під час московсько-польської війни 1654–1667 рр. відбувся бій (так

не трухлявіють високі дубові хрести на їхніх могилах, де викарбовано: «...Довершили живота свого достойно, синами вірними Отчизни були і перед тим, як опочили осьде, славно трудилися для неї...»

Був би і я дочекався того самого, коли б відслужив свій час у лейб-гвардії Ізмайловському полку¹, як уже змалку приписав мене мій батенько, і жив би собі статочно і безжурно в хорошому будинку, серед саду буйнокронного, над Соймом² нашим тихохвилим, поруч дружини своєї достойної та серед щебетливої дівтори, у гаразді й пошані земляків.

Та лиха доля схотіла інакше. Мій батенько, сотник Погарський³ (перед тим довгий час був аудитором⁴ в Генеральній канцелярії гетьманській), а згодом — земський суддя в Стародубі, дбав про поклик нашого модного і блискучого — ой, леле ж! — віку й учинив дві помилки: заходився біля суконних фабрик, що почали були тоді у нас, на Чернігівщині, виростати, немов гриби після дощу; а друге — вирішив дати мені освіту, належну мійому шляхетському станові, та ще й за кордоном.

Мій батенько не був із бідненьких: за вірну службу та за бойові заслуги (був він у турецькій і в семилітній прусській кампаніях⁵) йому

звана Дрижипільська битва) об'єднаних сил українських козаків і російського війська (під командуванням Б. Хмельницького й В. Шереметева відповідно) з польсько-шляхетським і татарським військом під орудою С. Лянцкоронського, С. Потоцького й Мехмеда IV Гірея. Відтак ворог мусив відступити, що дало можливість визволити Правобережну Україну і значну частину Галичини.

¹ *Ізмайловський лейб-гвардії полк* сформовано у Москві у вересні 1730 р. із наказу імператриці Анни Іоанівни. Офіцерів набирали серед іноземців, а також підданих імперії з вищих верств населення.

² *Сойм* — ідеться про Сейм, річку в Росії та Україні (в межах сучасної Сумської та Чернігівської областей), ліву притоку Десни.

³ *Погарську сотню* сформували восени 1649 р. за рішенням Зборівської угоди про козацький реєстр. У 1654 р. сотня увійшла до Ніжинського полку, а в 1663–1782 рр. була у складі Стародубського полку. У 1715–1719 рр. війтом м. Погара був Дмитро Косач, який завзято обстоював магдебурзьке право міста. Нині Погар — смт Брянської області Росії.

⁴ *Авдитор* (аудитор) — посадова особа, яка виконувала обов'язки прокурора, слідчого або пристава у військовому суді.

⁵ Ідеться про російсько-турецьку війну 1735–1739 рр. та Семилітню війну 1756–1763 рр. (у цій війні брали участь (у складі російської армії) й українські козаки, зокрема козацькі полки Гетьманщини та Слобожанщини).

надано на вічне володіння Лотаки¹ з трьома слободами і млинами та й села Чауси, Русанівку, Лісконоги, Чорнобиль, Курганівку², не рахуючи дідизни — Бакланівщини — та хуторів у Глухівській сотні³, одержаних за матінкою моєю, Мариною Горленківною, тобто Дашковичів, Городища і Василівки⁴.

За порадами гетьмана і графа Кирила Розумовського⁵, що всілякими протекціями оточував нашу родину, мене після навчання

¹ *Лотаки* — село Погарської сотні Стародубського полку (тепер — Красногорського району Брянської області Росії). Після 1752 р. землі села купив Микола Ханенко (1693–1760), державний діяч Гетьманщини, генеральний хорунжий. Після його смерті село успадкував старший син Василь Ханенко (1730–[1800]), флігель-ад'ютант Петра III, майбутній найбагатший землевласник Гетьманщини.

² *Село Чауси* (тепер — село Погарського району Брянської області Росії) у XVIII ст. входило до Погарської сотні. У січні 1752 р. гетьман Кирило Розумовський своїм універсалом «пожалував» села Чауси, Лісконоги, Городище та інші Миколі Ханенку за його вірну службу. *Русанівка, Лісконоги* — можливо, ідеться про сучасні села Липоводолинського району Сумської області та Новгород-Сіверського району Чернігівської області відповідно. За ревізією 1723 р. Русанівка була на території Гадяцького повіту, із 1764 р. належала гетьманові Кирилу Розумовському, який одержав село від Катерини II у подарунок. Лісконоги, засновані у першій половині XVII ст., із 1752 р. були у володінні М. Ханенка. Перша згадка про *Чорнобиль* (тепер Іванківського району Київської області) датується 1193 роком (можливо також, що йдеться про інше поселення, яке у XVIII ст. належало до володінь Розумовських чи Ханенків). *Слобода Курганівка* (тепер входить до Колюдовського сільського поселення Красногорського району Брянської області Росії), що була біля згаданого села Лотаки, належала після 1752 р. Миколі Ханенкові (після його смерті перейшла у спадок до Василя Ханенка). У XVIII ст. Курганівка входила до Погарської сотні.

³ *Глухівська сотня* (1654–1782) була найбільшою у Ніжинському полку з центром у м. Глухові (тепер — Сумської області України), що був резиденцією гетьманів Лівобережної України та місцеперебуванням Малоросійських колегій; сотня підпорядковувалася безпосередньо Генеральній військовій канцелярії.

⁴ *Села Дашковичі* (Дешковичі; із 1961 р. у складі поселення Перегон Погарського району Брянської області Росії), *Городище* (тепер — село Погарського району Брянської області Росії) і хутір *Василівка* (тепер село Вітемянського сільського поселення Погарського району Брянської області Росії) у XVIII ст. входили до Погарської сотні Стародубського полку. У 1750-х роках належали Миколі Ханенку, згодом перейшли у спадок до його молодшого сина Івана.

⁵ *Розумовський Кирило Григорович* (1728–1803) — останній гетьман України, граф, генерал-фельдмаршал. У 18-річному віці його призначили президентом

в Чернігівському колегіумі відіслано в далеку чужину, у Страсбург, де в славетному університеті закінчували свою науку не тільки два сини гетьманські — Андрійко і Петро¹, але ще декілька земляків-ровесників, як Іван Ханенко², син генерального хорунжого, Михайло Туманський³, син улюбленця графа Рум'янцева⁴, згодом генерального писаря, а також

Імператорської академії наук і мистецтв (перебував на цій посаді майже 20 років). У березні 1750 року на раді української старшини К. Розумовський був заочно обраний гетьманом України, а в серпні того ж самого року Катерина II підписала указ про його новий титул, відповідно до якого його стали називати Її Імператорської Величності гетьман всієї Малої Росії, обох боків Дніпра та Військ Запорізьких, дійсний камергер, президент Академії наук, лейб-гвардії Ізмайловського полку полковник, ордена Святого Олександра, Білого орла і Святої Анни кавалер, граф Кирило Розумовський. Останні роки життя він провів у Батурині.

¹ *Андрійко і Петро* — Андрій і Петро Розумовські. *Розумовський Андрій Кирилович* (1752–1836) — граф (пізніше — князь), дипломат, дійсний таємний радник 1-го класу Російської імперії. із 1773 р. — на придворній службі. Меценат, зібрав велику колекцію картин, організував і утримував за свій кошт квартет і перший у Європі ансамбль із постійним складом. *Розумовський Петро* (1751–1823) — сенатор, дійсний таємний радник. У 1780 р. став генерал-майором, відзначився у російсько-шведській війні 1789 р., за свою службу нагороджений орденами Станіслава й Білого орла. Із 1814 р. — оберкамергер імператорського двору.

² *Ханенко Іван* (1743–1797) — військовий діяч Лівобережної України, молодший син Миколи Ханенка (державного діяча Гетьманщини, генерального хорунжого, дипломата). У 1769–1774 рр. брав участь у російсько-турецькій війні, пізніше був флігель-ад'ютантом графа П. Рум'янцева. Залишивши військову службу в 1783 р., став погарським повітовим маршалком дворянства і великим землевласником, якому належали села в Погарському й Стародубському повітах. Наприкінці свого життя знову повернувся на військову службу в чині полковника Глухівського карабінерського полку.

³ *Туманський Михайло Васильович* (1758–1827) — член Малоросійської колегії, віце-губернатор Олонецький і Костромський, син останнього генерального писаря Гетьманщини Василя Туманського (1719–1809), який після скасування гетьманства став «правою рукою» П. Рум'янцева у Малоросійській колегії.

⁴ *Рум'янецв-Задунайський Петро* (1725–1796) — російський воєнний і державний діяч, генерал-фельдмаршал. Відзначився в Семилітній війні 1756–1763 рр., російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Був президентом Малоросійської колегії, генерал-губернатором Лівобережної України (з 1764 р.).

мої добрі друзі — родовиті козаки Денис Понирка¹ й Іван Скорупа², обидва з Козельця³.

Виряджаючи мене за кордон, мій батенько спорядив для мене своє «Увіщаніє»⁴, тобто дбайливо виписану грамоту, в якій наказувано мені вивчати пильно мову латинську і грецьку (хоч я вивчав їх у колегіумі), а також якнайпильніше прикладатися до мов німецької і, звичайно, французької. Крім того, мав я «совершенно обучатися» генеральної і партикулярної історії⁵, поряд з етикою і логікою, риторикою і філософією, та, по змозі, хоч почерпнути з географії і фізики, математики й астрономії. Недаремно-бо, так писав мій батенько, наш вік вважають століттям освіченості. Справжнім сином сторіччя свого був мій батько: енциклопедичне

¹ *Понирка Денис (Діонісій) Васильович* (1746–1790?) — український лікар, син козака Глухівської сотні, закінчив Київську академію та Московську медико-хірургічну школу. У 1774 р. у Страсбурзі отримав ступінь доктора медицини. Із 1782 р. — професор Санкт-Петербурзького адміралтейського шпиталю. У 1783 р. за власним бажанням перейшов до Васильківського карантину, який утримувала Київська губерньська канцелярія, де продовжив справу свого попередника професора Івана Полетики.

² *Скорупа Іван* (1719–1756) — старший син Григорія Скорупи (1692–1753), писаря Стародубського полку в 1715–1722 рр., одного з найбагатших старшин Гетьманщини. Іван закінчив Києво-Могилянську академію, згодом господарював на своїй землі. Помер молодим, не встигнувши поставити на ноги своїх дітей, які без нагляду незабаром розтринькали батьківський спадок і змусили вже своїх дітей шукати щастя за кордоном.

³ *Козелець* (нині селище в Чернігівській області) у 1649–1781 рр. був центром Козелецької сотні Київського полку.

⁴ Текст цього «Увіщанія» дуже схожий на «увещание» («Сыну моему Василию Ханенко увещание»), яке дав генеральний хорунжий Микола Ханенко своєму сину перед відправкою його на навчання за кордон: «Обучаться-же тебе латинского и французского языков, не забывая и немецкого <...> должен еси обучаться совершенно церковной и светской, генеральной и партикулярной истории, також учению поэтики, реторики с стилем, логики, физики и метафизики <...> дабы за возвращением твоим в отечество наше показал еси в самой вещи, яко не всуе в чужих краях было твое обращение и в науках не напрасно потеряно твое время».

⁵ Ідеться про загальну історію (лат. *generalis* — загальний, головний) та історію окремих держав (лат. *particularis* — приватний).

знання, говорив він не раз, — це не лише мода, але ознака розумної і праведної людини. «О віку розуму, чудесностей, відкриттів!.. — любив він повторяти слова поета (мабуть, і сам писав вірші). — Дозволь пилиночці перед тобою уклонитись і вшанувати славою тебе благоговійно...»¹ Найбільшу увагу наказував мені мій батенько, та й досить суворо, присвячувати юриспруденції, бо закони і права, мовляв, це основа життя і буття народів, держав і суспільства, а насамперед — самої людини, яка прагне до правди, справедливості й добра, тобто до всього того, що чесному мужеві, «світла у темряві шукаючому, благопристойно». Природно, що батенько мій сподівався, що з часом я, присвятившись наукам про права натуральні й суспільні, принесу вітчизні хосен² та придбаю собі, батькам, любезним землякам своїм, а найпаче високому протекторові³ нашому, графові Розумовському, добре заслуженої похвали у світі.

І справді, будши в добрій компанії молодих людей шанобливого роду, чеснотливих і пильних (деякі з них, як я чув пізніше, добилися згодом високих посад і неабиякого значення), я перший рік мого побуту в Страсбурзі провів прикладно: задовільно склав екзаменати по загальній юриспруденції і філософії у професорів Торресміттера⁴ і Брієна⁵, слухав пильно історію Риму і його юридичних інституцій у класі славного Лоренца⁶; курс про мислителів Франції XVI і XVII сторіччя,

¹ Наведено знову переклад уривка з вірша «К текущему столетию» («О век чудесностей, ума, изобретений! / Позволь пылинке пред тобой / Наместо жертвоприношений, / С благоговением почтить тебя хвалой!»), який приписують перу російського поета Івана Дмитрієва (див. прим. № 3 на с. 31). Твір написано, як припускають, 1791 року (тобто герої роману Ю. Косача ще не могли знати цих рядків).

² *Хосен* — користь.

³ *Протектор* — покровитель, захисник.

⁴ *Торресміттер* — особу встановити не вдалося.

⁵ *Брієн* — можливо, ідеться про *Етьєна Шарля де Ломєні де Брієна* (1727–1794), французького державного й церковного діяча, кардинала, філософа. Доктор теології (з 1751 р.), голова Королівської фінансової ради, перший міністр. Член Французької академії в 1770–1794 рр., серед його друзів були Вольтер і французький державний діяч, економіст А. Тюрго.

⁶ *Лоренц* — особу встановити не вдалося.

ЗМІСТ

Р. Радишевський. «Володарка Понтиди» —
авантюрно-пригодницький роман Юрія Косача 3

ВОЛОДАРКА ПОНТИДИ

Роман антигероя. (<i>Слово від автора</i>)	29
Частина перша. ДАМА З АЗОВА	39
Частина друга. ПАНІ ДЕ ТРЕЙМУЛЬ	112
Частина третя. КНЯЖНА ВОЛОДИМИРСЬКА	170
Частина четверта. ГРАФИНЯ ПІННЕБЕРГ	238
Частина п'ята. ВІДЬМА ЗІ ШПЕССАРТУ	275
Частина шоста. КНЯГИНЯ СЕЛІНСЬКА	305
Частина сьома. ВЕНЕЦІЯ — ТИ УСМІШКА СВІТУ	336
Частина восьма. ТІНЬ СЕМІРАМІДИ	364
Частина дев'ята. В ОДВІЧНОМУ РИМІ	393
Частина десята. КНЯЖНА ДАРАГАН	468
Частина одинадцята. КІНЕЦЬ ПОНТИДИ	528
Частина дванадцята. ІЗ ЗАПИСОК БАРОНА ШЕНКА	566